

Nečas, Ctibor

Strasti a útrapy v protektorátních cikánských táborech

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1996, vol. 45, iss. C43, pp. [145]-165

ISBN 80-210-1622-1

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102721>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

CTIBOR NEČAS

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

Cikánské tábory v Protektorátě Čechy a Morava vznikly přeměnou z dosavadních sběrných táborů v Letech (okr. Písek) a v Hodoníně (okr. Blansko). Sloužily k nucené koncentraci Romů a jejich rodin, navržených do tzv. preventivní vazby nebo s předpoklady pro její uvalení (nejčastěji z toho důvodu, že údajně projevovali nechuť k práci, svévolně opouštěli místa svého pobytu nebo se nepostarali, aby dospělí rodinní příslušníci vedli spořádaný život a aby děti chodily pravidelně do školy). Letský tábor byl určen k internaci Romů z Čech, hodonínský Romů z Moravy.

Soupis mužů, žen a dětí, vězněných v obou táborech za dobu jejich trvání, jsem vydal v publikaci *Andr' oda taboris*. Vězňové protektorátních cikánských táborů 1942–1943. Brno, Městský výbor Českého svazu protifašistických bojovníků 1987, 150 str. + 9 obr. příloh. Nedávno objevené a dosud nezpracované písemnosti generálního velitele neuniformované protektorátní policie, uložené ve Státním ústředním archivu v Praze, umožňují v následujících dvou kapitolách zobrazit strádání a utrpení, kterým prošli vězňové cikánského tábora v Letech i cikánského tábora v Hodoníně. Tímto způsobem lze podstatně rozšířit faktografii, kterou jsem před lety uveřejnil v dílčích časopiseckých příspěvcích (Jihočeský sborník historický 42, 1973, č. 1, s. 42–47 a č. 3, s. 146–161 a Vlastivědný věstník moravský 25, 1973, č. 3, s. 277–283 a 26, 1974, č. 1, s. 26–33).

***

Ihned po nucených příchodech do cikánského tábora v Letech podrobovali se příchozí zběžné lékařské prohlídce a byli stříhání tak, že muže a zavšivené ženy a děti zbavovali vlasů úplně, zatím co ostatní ženy a děti byly ostříhány zcela nakrátko. Pak následovalo mytí, které se provádělo jenom ledabyle v umývárně s nefungujícími sprchami nebo společně v nedalekém rybníku Lipěže.

Jakmile tato tzv. očista skončila, dostali muži táborové oděvy, tj. vyřazené a černě obarvené vojenské uniformy, kdežto ženám a dětem zůstalo jejich civilní obutí i oblečení. Boty, stejně jako prádlo a šaty ženských a dětských vězňů byly však jen lehké a navíc značně obnošené nebo roztrhané. Proto musila být ženám s příchodem chladného počasí vydávána z táborového skladiště mužská obuv a dětem se vyráběly v táborových dílnách jakési plstěné bačkory a dřeváky; tam se také pro malé děti šilo nejnужnější oblečení z civilních oděvů, které musili muži vyměnit za přidělené táborové mundúry.

Poněvadž se prádlo ani šatstvo na volném trhu nevyskytovalo, požádal velitel tábora o odběrní listy na oděvy, košile, punčochy, ručníky, svetry, onuce a také na boty pro ženy a děti. Ministerstvo hospodářství a práce přidělilo však táborové správě teprve koncem října 1942 listy na odběr 700 ručníků, 500 párů ženských a 800 párů dětských punčoch a dále odběrní listy na 4 200 m látky a 2 782 m plátna. Z materiálu, odebíraného přímo u výrobců, měla šít chybějící oděvy a prádlo táborová krejčovna, kam byly k tomu účelu přemístěny vhodné pracovní síly z donucovací pracovny v Praze–Ruzyni. První košile pro děti byly ušity teprve začátkem prosince 1942, kdy se podařilo koupit v mirovické Baťově prodejně také určité množství dětských polobotků.¹

Po vstupních procedurách musili vězňové odevzdat cikánské legitimace a ostatní osobní doklady, které byly abecedně seřazeny a uloženy v administrativní budově. Současně byl každý vězeň zapsán do lístkové kartotéky, která řadila jednotlivé osoby podle ročníků a obsahovala o nich základní nacionálie, tj. osobní jméno a příjmení s daty a místem narození.

Kromě dokladů byly vězňům odebrány také peníze v hotovosti, vkladní knížky a cenné předměty, tedy všechno jejich movité jmění. Z rekvirovaných hotových peněz bylo uloženo 100 000 K u Okresní hospodářské záložny v Mirovicích a zůstatek byl zapsán do depozitního deníku a uschován v táborové pokladně. Zbylý obnos, z něhož se pak vyplácela depozita propouštěným vězňům, se postupně snižoval; k 8. 8. 1943 představoval 81 367, 45 K, z čehož připadalo 49 550, 15 K nezjištěným majitelům, 32 520, 45 K vězňům odtransportovaným do koncentračního tábora v Auschwitz I, 29 885, 45 K zemřelým a 9 011, 40 K uprchlým a nedopadeným vězňům.

Stejně tak musili vězňové odevzdat také vkladní knížky, jichž bylo celkem 39 (14 spořitelních a záloženských a 15 poštovní–spořitelních). V knížkách byly zapsány skromňoučké úložky jednotlivých vkladatelů s výjimkou Jany Wintrové, která měla na dvou knížkách Řemeslnicko–živnostenské záložny v Radlicích uloženo celkem 2 570, 25 K.

Z cenností byly zabaveny Josefu Šafusovi dva zlaté prsteny, Barbaře Růžičkové pár zlatých náušnic, Marii Wittmannové jedna zlatá náušnice, Václavu Růžičkovi stejně jako Emanuelu Šubrtovi kapesní stříbrné hodiny s řetízkem,

¹ Státní ústřední archiv Praha (SÚA), Generální velitel neuniformované protektorátní policie (GVNPP), D–1622/II–31/10 a 2/11–42.

Františce Serynkové kapesní stříbrné hodinky a Karlu Růžičkovi náramkové chromované hodinky.

Vkladní knížky spolu s cennými věcmi, opatřenými osobními údaji jednotlivých majitelů, byly rovněž deponovány v táborové pokladně.

Pokud některé rodiny přijely do tábora ve vlastních dopravních prostředcích, byl jejich tažný dobytek rozprodán ve veřejných dražbách a kočovné vozy nebo bryčky byly zabaveny. Šest takových povozů v celkové hodnotě 700 K skoupil po likvidaci tábora jeho správní a dozorčí personál.²

Po rekvizicích rozdělili vězně do tří skupin a každou umístili odděleně v obdélníkovitě sestavených ubikacích, tj. ve 42 malých a v jednom velkém dřevěném baráku. V baráčkách 1–16 byli ubytováni muži a chlapci, v baráčkách 17–20 a ve velkém baráku našly ubytování děti a v baráčkách 21–42 ženy a dívky. Každý baráček měl rozměry 2,5 x 3 m a dalo se v něm ubytovat 4–6 osob, velký barák o rozměrech 9 x 12 m měl několik světnic, které mohly pojmout celkem 80 ubytovaných.

Po třídenním provozu byla ubytovací kapacita těchto objektů zcela vyčerpána a další příchozí, kteří přibývali v podobě neutuchajícího přívalu, ubytovávali se nad hranicemi předepsaných možností: v baráčkách bylo nakupeno vždy 10 i více osob a velký barák byl přeplněn až 260 dětmi. Nad táborem viselo prakticky od jeho otevření stále nebezpečí, že bude při výskytu nakažlivých chorob zachvácen epidemiemi.

Denní strava se skládala z přidělu chleba a ze tří základních jídel, která se připravovala v táborové kuchyni. Tam měli přístup jen vězňové a vězeňkyně, pomáhající kuchařům při kuchyňských pracích, a dále jídlonosiči, jimž se vydávala jídla pod dohledem táborových kancelářských oficiantů. Jídlonosiči roznášeli příslušná jídla na jednotlivé ubikace a tam je předávali vězeňským funkcionářům, jimiž byli na baráčkách Barackälteste a na dětském baráku Aufseherin; každý z nich měl dřevěnou tabulku s číslem ubikace a počtem ubytovaných tam osob a podle toho fasoval příslušné množství jídelních porcí.

Dávky potravin byly úředně předepsány a jejich překračování bylo nemyslitelné. Norma na jednu dospělou osobu a den představovala 97 g masa, 21 g krup, krupice, nudlí nebo rýže, 17 g mouky, 290 g brambor, 65 g kyselého zelí, 12 g kávové náhražky, 5 g cibule, 21 g cukru, 30 g soli, 14 g sádra, 21 g umělého tuku, 1 g koření, 3 g kvasnic, 14 g marmelády, 0,08 litru mléka a 536 g chleba.³

Podle denní normy potravin, která ovšem byla pro děti poněkud upravena a redukována na polovinu, se pak sestavoval týdenní jídelní lístek, který se ustálil do stereotypu. Ke snídani vařila táborová kuchyně dospělým bílou nebo náhražkovou černou kávu a dětem mléko. K obědu dostávali dospělí kromě polévky guláš nebo maso s přílohou, někdy však jen brambory se zasmaženou zeleninou

² *Ibidem*, D–1621/II–16/8–43 a Státní oblastní archiv Třeboň (SOBA), Cikánský tábor Lety (CT), kart. 12, čj. 2550/43.

³ SOBA, CT, kart. 14, sl. Burget.

nebo bramborovou kaší se salátem. K večeři bývala polévka, nejčastěji bramborová, chlebová, česneková ap., a současně se přidělovala porce chleba na příští den. Děti měly k obědu a k večeři stejná jídla jako dospělí, nejmenší však místo toho dostávaly pravidelně krupičnou kaši. Od prosince 1942 začali dětem připravovat dvě svačiny: dopoledne polévku s vaječnou zavárnkou a odpoledne bílou kávu, obojí vždy s krajíčkem chleba; kromě toho měly děti dostávat dvakrát týdně lžíci strouhané mrkve.

Správa tábora odebírala potraviny z vlastního hospodářství (zejména brambory a zeleninu, výjimečně také maso, pokud se v táboře z předešlého období udržel chov prasat a ovcí) a především od místních dodavatelů. Těmi byli např. pekař a mlékař Michal Uldrich v Letech, řezník Ludvík Korecký v Milovicích, obchodník Rudolf Strnad v Písku a zvláště jatky a hospodářské družstvo v Mirovicích, zemědělský dvůr v Drhovlích i někteří místní rolníci v Letech, Šerkově, Pukňově aj.

Potraviny se skladovaly v táborovém sklepě a brambory byly uloženy v krechtech nebo ve sklepech letských rolníků. Šetrností velitele tábora, kterou nadřízené orgány považovaly za nemístnou a svémocnou, zůstaly po likvidačních pracích větší zásoby cukru, vajec, tuků, brambor, krup, zelí a marmelády, které pak musily být v červnu 1943 převezeny ke spotřebě do cikánského tábora v Hodoníně.

Přítom se hodnota denních dávkovaných potravin na jednoho vězně od srpna 1942 do ledna 1943 postupně snížila ze 7 na 4 K, v únoru 1943 se mírně zvýšila na 4,50 K a v březnu a dubnu 1943 se pohybovala kolem 5 K. Určitý vzestup, vynucený katastrofálním zdravotním stavem vězňů v prvním čtvrtletí r. 1943, zdaleka ovšem nestačil vyrovnat pokles kupní síly protektorátní koruny. Za těchto okolností se reálná hodnota potravinových dávek snižovala i v tomto zdánlivě příznivějším období.⁴

Táborový řád podřizoval všechny vězně řídícím, správním a dozorcím orgánům, jejichž každý rozkaz musil být bezodkladně a rychle splněn. Při pozdravu měli vězňové smeknout čepici a stát v pozoru, při oslovování titulovat nadřízené slovem „pane“ s označením hodnosti. Úřední řečí byla v táboře němčina. Používání romského jazyka se ani při běžné komunikaci nedovolovalo.

Uvnitř tábora byly zapovězeny všechny hry, zejména karetní a hazardní. Stejně se vězňům zakazovalo rozdělovat oheň nebo jinak s tímto ohněm nakládat. Kouření bylo dovoleno jenom na místě k tomu určeném.

Styk s cizími osobami mohli vězňové navázat jen po předchozím povolení, které poskytoval velitel tábora. Stejně tak mohli vězňové jen s velitelovým souhlasem měsíčně odeslat dva dopisy a přijmout dva dopisy nebo jeden balíček do 3 kg. Korespondenční i balíkové zásilky podléhaly cenzuře a prohlížení v táborové kanceláři a při zjištění jakýchkoliv závad se ničily. Opuštění tábora a návštěvy vězňů cizími osobami povoloval jen ve zvlášť naléhavých případech velitel.

⁴ *Ibidem*, kart. 25, sl. Standesausweis für Monat.

Velmi přísně byla v táborovém řádu formulována trestní ustanovení. Delikty, spáchané před příchodem do tábora, spadaly pod pravomoc říšských a protektorátních soudů. Naproti tomu provinění, ke kterým došlo během táborové internace, trestal velitel nebo jeho zástupce vyslovením důtky, odnětím poskytovaných výhod, určením na těžké nebo nepříjemné práce a vsazováním do táborové věznice. Nejvyšší z uvedených trestů byl poprvé vynesen nad Josefem Karlem Růžičkou, kterého týden po jeho příchodu odsoudil velitel k třítydennímu vězení s postem a tvrdým ložem za chování, jež se „těžce přičilo domovnímu řádu“.⁵

Tento řád nařizoval každému vězni bez rozdílu pracovat a nikoho od této povinnosti neosvobozoval: „Proto budou pracovat jak muži, tak i ženy. Děti budou pracovat podle jejich sil a schopností.“⁶ V duchu tohoto nařízení, jehož smyslem měla být převýchova k práci, byli pak vězňové zařazováni do příslušných pracovních skupin.

Muži se nasazovali většinou na vnější práce a uvnitř tábora se jich používalo pro různé řemeslné dovednosti v dílnách, nebo ke zvlášť těžkým a namáhavým domácím pracím. Ženy pracovaly mimo tábor při příležitostných a sezónních pracích zemědělských, nebo byly přidělovány v táboře do prádelny a kuchyně, případně k doзору nad malými dětmi a k péči o pacienty v táborové nemocnici. Mládeže se používalo ke stejným úkolům jako ženských pracovních skupin a rovněž k různým úklidovým pracím. Drobnými pracemi byly pověřovány i děti, které se přitom měly učit dobrému chování a také základům čtení a psaní. Podle kontrolních orgánů považovaly však vězeňské funkcionářky (Aufseherin) tuto laickou péči za zbytečnou obtíž a jen těžko se dalo na tomto jejich postoji cokoli změnit.

Pracovní doba trvala denně nejméně 10 hodin. Pracovní skupiny nasazené mimo tábor přitom byly plně vytiženy, poněvadž u nich odpadaly odchody na pracoviště a zpáteční návraty. Při nesplnění pracovních úkolů se pracovní doba prodlužovala, na což pamatovala příslušná ustanovení domovního řádu těmito slovy: „V případě, že se nesplní určitý pracovní program v normální pracovní době, musí vězňové pracovat dostatečně dlouho bez zaplacení mzdy.“

Za vykonanou práci náležela totiž vězňům tarifní mzda, kterou velitel tábora odváděl do 14 dnů po vyúčtování ministerstvu vnitra. V r. 1942 bylo takto poukázáno 505 047 K. Dosažené výdělků sloužily jenom k dalšímu ujařmování, protože protektorátní správa jich používala ke krytí nákladů spojených s provozem tábora. Do těchto nákladů se zahrnovaly mzdy táborového personálu, výdaje na stravování, výstroj a léčení vězňů, stejně jako další vydání od používaných dopravních prostředků až po služební psy.⁷

⁵ *Ibidem*, kart. 15, sl. Tagesbefehl 1942.

⁶ *Ibidem*, sl. 16, čj. 2224/42.

⁷ SÚA, GVNPP, kart. 4, sl. 9/4.

Podle směrnic pro hospodářskou službu v táborech mělo se vězňů používat k nejrůznějším pracím, z nichž pro Lety připadaly v úvahu stavby silnic, výpomoc v zemědělství a lesní práce.

V silničních pracích pokračovali vězňové na stavbě, kterou vykonávali už jejich předchůdci ze sběrného tábora. Pro firmu Protektorátní stavby silnic pracovali na dálnici Plzeň – Moravská Ostrava, a to mezi obcemi Lety a Staré Sedlo. Uplatňovali se tu při výlomu kamene a výkopu zeminy, ale také při režijních pracích, jako byla úprava plání, drnování příkopů, drenážování aj. Silniční práce měly sezónní charakter a v listopadu 1942 došlo k jejich zastavení.⁸

Vysokou poptávku po vězňích vyvolal nedostatek nádeníků v zemědělství. Romští muži, ženy i mládež pomáhali při sklizni brambor nejenom v Letech, ale i v okoních Nevězicích, Šerkově, Zalužanech, Čakovicích aj. Pro místní rolníky to byla vítaná a zejména levná pracovní síla – za 8 až 10 hodin práce dávali vězňům pouze oběd nebo nanejvýš oběd a svačinu. Na delší dobu najímaly pracovní skupiny mužů a žen také statky a dvory v Boudách, Cerhonicích, Drahonicích, Drhovlicích, Hradištském Újezdu, Mírči, Miroticích, Netonicích, Orlíku n. Vlt., Zalužanech a ve Zlivicích. Podle souhrnných pracovních výkazů bylo odpracováno např. ve dnech 8. 7. – 20. 9. celkem 6 902 hod. na velkostatku v Drhovlicích a dále na dvorech v Kbelnicích 21. 9. – 11. 11. celkem 5 124 hod., v Miloňovicích 12. 11. – 8. 12. celkem 2192 hod. a v Kladrubech 9. – 31. 12. celkem 1 488 hod.⁹

Pro práci v lesním hospodářství se hodili především vězňové, s vězeňkyněmi se tu nedalo příliš počítat. Je sice pravda, že na vynášení dříví byly nasazeny i ženské pracovní skupiny (např. ve Vrábsku takto pracovalo od 19. 10. celkem 30 žen a v Chlumu od 21. 10. 1942 celkem 20 žen), ty však vykonávaly příkaznou práci jen po dobu asi deseti dnů. Dlouhodobě a ke zpracování polomů se dalo používat pouze mužských pracovních skupin, které byly dislokovány mimo tábor. Takové oddělené a samostatně pracující skupiny byly např. přiděleny velkoobchodníku dřívím J. Klapkovi a majiteli pily V. Pachovi na práce v Nevězicích, dřevozávodům L. Sukané na práce v Oslově, velkoobchodníku uhlím A. Vondruškovi na práce ve Zboníně aj. Torzovitě zachovaná hlášení dávají nahlédnout do bídných poměrů na posledně uvedených pracovištích.

V Oslově vězňové pracovali 9 hod. denně, postupně byla jejich pracovní doba zkracována na 8,5 a nakonec na 8 hod. denně. Měli pouze lehké pracovní oděvy a výstroj, která byla zcela opotřebovaná. Obývali dřevěnou boudu s provizorně krytou střechou, takže za deštivého počasí se neměli kam ukrýt. Pro vodu musili chodit do obce, vzdálené 4 km od pracoviště.¹⁰

Ve Zboníně si vězňové při práci zcela rozervali oděvy i obuv. Bydlili v místnosti, která byla zamořena hmyzem a zcela nedostatečně vybavená: „V kuchyni není žádný nůž ani vidlička na maso, žádná nádoba na vodu ani kbelík na špinu,

⁸ SOBA, CT, kart. 17, sl. 86, čj. 91/42.

⁹ *Ibidem*, kart. 14, sl. Hof in Kladrub.

¹⁰ *Ibidem*, sl. L. Sukany.

žádné umývadlo, takže musí se chodit umývat k rybníku“. Těžké pracovní a špatné ubytovací poměry ovlivňovaly zdravotní stav této skupiny: denně byli nemocni průměrně dva vězňové, kromě toho bylo od srpna do prosince 1942 dodáno sedm vězňů do nemocnice. Podle anonymního dopisu s podpisem Občane Zbonína nemělo obyvatelstvo od hladových vězňů pokoj, poněvadž o večerech a nedělích si vyžebrávali jídlo. Dopis končil pohrůzkou: „Esli nepomůže toto, tak holt bysme mušely napsat pánům německým, ty udělají dycky pořádek.“¹¹

Lesní práce v Nevězicích byly zastaveny 21. 1. 1943, v Oslově a Zboníně, podobně jako i v Draheničkách a v Kladrubech však trvaly až do likvidace tábora. Na tyto čtyři lesní skupiny se nevztahovala ani karanténa a po propuknutí epidemií pracovalo tak i nadále mimo tábor v únoru 60 vězňů, v březnu 50 vězňů a v dubnu 1943 ještě 47 vězňů.

Mladé a nejmladší věkové skupiny vězňů trpěly podvýživou a tělesnou slabostí. Proto jim musily být poskytovány brzy po jejich nuceném příchodu do tábora individuální jídelní přídatky a od prosince 1942 dostávaly děti kromě základních jídel ještě dopolední a odpolední svačinu. Několik desítek žen, které přišly do tábora, bylo gravidních a matky příštích novorozenců (Hypolita Janečka, Jana Ryšlavého, Františky Janečkové a Růženy Růžičkové) dokonce ve vysokém stupni těhotenství. Starci, kterých však nebylo mnoho, trpěli sešlostí věku, reumatismem, kožními a pohlavními chorobami, tuberkulózou aj. Celkový zdravotní stav mužů, žen a dětí, zavlečených do tábora, byl povážlivý a v průběhu internace se ještě dále zhoršoval.

Vězeňské ubikace byly dřevěné a předchozím provozem zchátralé. Stály bez podezdívky na holé zemi a zamořila je vlhkost a plísně. Baráčky přizpůsobené letnímu ubytování vytápěly se jen velmi těžko a také světnice velkého baráku, sloužícího k ubytování dětí, se střídavě prochlazovaly, poněvadž oheň v kamnech se musil na noc uhašovat. Pryčny, které na všech těchto ubikacích představovaly jediné jejich vybavení, byly prolezlé štěnicemi a jiným odporným hmyzem.

Jediná studna nestačila zásobovat přeplněný tábor vodou, která se musila také dovážet, aby se čelilo jejímu případnému kalamitnímu nedostatku. Z vodojemu se voda přiváděla pouze na umývárnu, i tam se s ní však velmi šetřilo. Dodržování pravidelné osobní hygieny se tak stávalo fikcí. Drastické důkazy o tom poskytují opakující se poznámky, které v říjnu 1942 zapsal táborový lékař do knihy nemocných při tehdejšímu potírání svrabu, např. 10. 10.: „Nutno mýti, nemá prý vodu, nechtějí ji dát“, 12. 10.: „Zjištěno moc špíny“, 21. 10.: „Opět zjištěno moc špíny tělesné“ atd.¹²

Tím více mařil pak nedostatek vody možnost přepírání osobních věcí a prádla a jejich udržování v přijatelné čistotě. Nadřízené orgány při kontrole 4. 12. 1942 zjistily, že špinavé ručníky a prádlo odhazovali vězňové do žumpy a podobně

¹¹ *Ibidem*, sl Waldarbeit für Vondruška.

¹² SOBA, CT, Kniha nemocných, CT 10.

spalovali v kamnech i nečisté části oděvů. Podle hlášení prý věřili tomu, že pro případný nedostatek výstroje mohou nebo dokonce musí být z táborové internace propuštěni. Ve skutečnosti byl pravým důvodem takového počínání nedostatek možností, jak této nečistotě čelit.¹³

Tělesný a zdravotní stav vězňů, nadměrné jejich nakupení v nevyhovujících objektech a všeobecná špína v táboře, vytvářely živnou půdu k brzkému výskytu běžných i infekčních onemocnění. První pacienti se hlásili na táborové ošetřovně už 3. 8. 1942: jeden s katarem průdušek, druhý s horečnatým stavem a třetí byla matka, která nemohla kojít a potřebovala pro své dítě zvláštní přiděl mléka. Během prvních dvaceti dnů ošetřil lékař 50 nemocných. Vedle všeobecné tělesné slabosti převládaly mezi chorobami nemoci horních cest dýchacích s horečnatými stavy, reumatismus a kostní záněty. Vyskytly se i nakažlivé nemoci, z nichž případ se záškrtem a pět případů s trachomem musilo být hospitalizováno v písecké nemocnici. V dalších dnech se postupně objevovaly i jiné infekční choroby, jako byla chřipka, spalničky, příušnice a 15. 10. 1942 se musili podrobit epidemiologickému vyšetření tři pacienti s podezřením na břišní tyf.

Velitel tábora tuto zhoršující se a stále nebezpečnější situaci podceňoval a přistupoval k ní s nevysvětlitelnou lhostejností. V příslušných hlášeních nadřízeným orgánům opětovně uváděl, že zdravotní stav vězňů byl normální a že nebezpečí epidemií v táboře nehrozilo.

Působilo proto zcela nenadále, když špatná zdravotní situace vstoupila během prosince 1942 do svého kritického stadia. Podle měsíční zprávy byla tehdy z 966 vězňů větší polovina nachlazená a dále jich onemocnělo 200 chřipkou, 156 angínou, 98 zápalem plic a 49 břišním tyfem. Výskyt tyfu byl zjištěn teprve 13. 12. 1942, kdy touto infekční chorobou onemocnělo jakoby najednou 5 vězňů. Nákaža se rychle rozmáhala a postupně zachvacovala stále širší okruh pacientů. Koncem prosince přerostla v epidemii a nemocní (20 vězňů a dva četníci) musili být převezeni do veřejných nemocnic.¹⁴

Teprve tehdy ohlásil velitel tábora výskyt tyfózních případů a právem se mu kladlo za vinu, že v tomto ohledu zcela zanedbal své řídicí povinnosti. Proto byl odvolán a jeho funkci převzal dosavadní velitel cikánského tábora v Hodoníně.

Než se tak stalo, zhoršovaly se zdravotní poměry dál a docházelo k rozpadu struktury jednotlivých rodin a tím i celého vnitřního života tábora. Mnoho žen bylo hospitalizováno v nemocnicích nebo zemřelo; nemocemi trpěly také ty, které v táboře zůstaly, takže 12. 1. 1943 podával velitel tábora alarmující hlášení: „Dnes je tělesný stav Cikánek tak slabý, že se nenajde schopná žena pro prádelnu a čistírnu.“¹⁵ Onemocněním, hospitalizací a úmrtími matek se četné děti ocitly v naprostém opuštění. Táborová evidence o těchto osamělých dětech ztrácela přehled a teprve dodatečně je objevovala nebo ex post konstatovala jejich smrt.

¹³ SÚA, GVNPP, D-1622/II-7/12-42.

¹⁴ *Ibidem*, D-1622/II-13/1-43 a SObA, CT, kart. 16, sl. Infektionskrankheiten.

¹⁵ SObA, CT, kart. 27, sl. 51, čj. 249/43.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

Dne 23. 1. 1943 byla nařízena pitva zemřelého vězně Františka Procházky, při níž se komisionálně zjistilo, že příčinou jeho smrti byl skvrnitý tyfus. Mezitím se tato nakažlivá choroba začala velmi rychle šířit a infikovala zpravidla rekonvalescenty, kteří už předtím prodělali břišní tyfus. Nová epidemie kulminovala v polovině února 1943, kdy bylo v táboře evidováno 15 případů břišního a 34 případů skvrnitého tyfu.

Rozkazem generálního velitele neuniformované protektorátní policie 17. 2. 1943 byl celý táborový areál neprodyšně oddělen od okolního světa. Personál ani vězňové jej nesměli opouštět a stejně bez výjimky byl zakázán i vstup cizím osobám do tábora. Oplocení a strážní domky byly uvedeny do takového stavu, aby se vyloučil každý možný útěk. Jestliže by se vězňové pokusili i přesto uprchnout, mělo se proti nim okamžitě a bez výstrahy použít střelných zbraní. Civilní obyvatelstvo se nesmělo přibližovat k táborovému prostoru do okruhu 200 m a o tomto příkazu bylo vyrozuměno výstražnými tabulemi. Potraviny a léky se pro táborovou kuchyni a nemocnici ukládaly na smluvené místo, odkud si všechny věci vězňové odváželi do tábora. Takto vyhlášená karanténa platila pak až do doby, než došlo k deportaci nebo propuštění vězňů a vzápětí nato k likvidaci celého tábora.¹⁶

Smrt si vyžádala životy 5 vězňů v srpnu 1942, 17 v září, 16 v říjnu, 23 v listopadu, 67 v prosinci, 136 v lednu 1943, 46 v únoru, 11 v březnu a 5 v dubnu 1943. Zemřelé původně převáželi do Mirovic a tam je pochovávali na místním konfesijním hřbitově. Jako první i poslední tam byli pochováni kojenci Jan Hubený 16. 8. 1942 a Alžběta Růžičková 13. 1. 1943. Celkem bylo na mirovickém hřbitově pohřbeno 174 vězňů, tj. 8 mužů, 20 žen, 2 mladiství chlapci a jedna dívka a 143 dětí.¹⁷

Poněvadž úmrtnost v táboře stále stoupala a hrozilo nebezpečí, že všechna volná hrobová místa budou na hřbitově v Mirovicích beze zbytku využita, sešla se 15. 1. 1943 zvláštní komise, na níž zástupci zemského úřadu v Praze, okresního úřadu v Písku, obecního úřadu v Letech i velitelství letského tábora projednali okamžité zřízení provizorního táborového hřbitova.

Pohřebiště bylo umístěno 300 m jihovýchodně od táborového areálu na části lesní parcely, kterou pronajal od obce Lety zemský úřad v Praze jako zřizovatel tábora. Letský starosta se protokolárně zavázal, že pronajatého pozemku se nebude používat k jiným účelům ještě čtyřicet let po posledním pohřbu.¹⁸

Na provizorním táborovém hřbitově se začalo pohřbívat 16. 1. 1943, kdy tu byla v individuálním hrobě č. 1 pochována padesátitřiletá Anna Šubrtová a v hromadném hrobě č. I byly postupně pochovávány děti Josef Janeček a po něm Blažena Růžičková, Václav Růžička, Emilie Chadrabová, Jaroslav Procházka, Hylárie Růžičková, Karolína Procházková, Anna Růžičková (nar. 8. 8.

¹⁶ SÚA, GVNPP, D-1622/II-17/2-43.

¹⁷ SOBa, CT, Kniha propuštěných, CT 11 a Matrika zemřelých ŘK FÚ Mirovice, sv. 9, Městský úřad Mirovice.

¹⁸ SOBa, CT, kart. 31, sl. Friedhof Lety.

1939), Anna Růžičková (nar. 29. 8. 1933), Marie Procházková a Štěpánka Se-rynková. Naposledy tu byl pochován 23. 4. 1943 třináctiletý Josef Šubrt. Celkem bylo na hřbitově pohřbeno 120 vězňů, tj. 22 mužů, 17 žen, jeden chlapec, 3 dívky a 77 dětí mladších 14 let.¹⁹

Mimo to zemřelo 10 vězňů ve veřejných nemocnicích (8 v Písku a dva ve Strakonících), zatím co u 22 vězňů jsou místa jejich úmrtí a pohřebiště sporná. Následkem nelidských táborových podmínek přišlo tak o své životy dohromady 326 mužů, žen a zvláště dětí. Byla to podstatná část vězňů, kteří prošli letskou nucenou koncentrací.

***

Stejně martyrium jako v Letech očekávalo romské vězně také v Hodoníně. Po zavlečení do tamního tábora podstupovali všichni nově příchozí předepsanou vstupní proceduru. Ty, kteří byli zavšiveni, táborový holič dohola ostříhal a potíral jim hlavy petrolejem. Tato opatření se však mýjela účinkem a vši podobně jako další obtížný hmyz se nepodařilo nikdy zcela vyhubit a k jeho rozšiřování docházelo i potom, co byla v táboře zřízena zvláštní dezinfekční stanice. Potom se vězňové umývali na umývárkách tří ubytovacích baráků, zatím co jejich šaty a prádlo dezinfikovala protiepidemická autokolona, přivolaná k tomu účelu z Brna.

Jakmile hygienická očista skončila, musili vězňové odevzdat osobní doklady a rovněž jim byl odebrán jejich skrovný majetek. Jedinými průkazy totožnosti tzv. potulných Cikánů měly být podle platného zákona cikánské legitimace, jichž bylo v průběhu srpna 1942 svěřeno do úschovy v táborové kanceláři celkem 170. Pouze dva držitelé těchto legitimací byli propuštěni a vrátili se na přechodnou dobu zpět do svobodného života. Ostatní zůstali natrvalo v internaci.²⁰

Vězňům, kteří přijeli v kočovných vozech, byl tažný dobytek dražebně rozprodán a vozidla zabavena. V táborovém areálu stálo pak celkem 19 těchto dopravních a současně bytových prostředků, které po jistou dobu sloužily k ubytování nadpočetných nebo nemocných vězňů. Později se dvou těchto povozů používalo k dovážení pitné vody a k dopravě mléka z Rolnického mlékařského družstva v Olešnici. Ostatní kočovné vozy ocenil v květnu 1943 hodonínský obecní kovář a nejlepší součástky byly rozprodány místním rolníkům.

Dále byly vězňům odebrány cenné předměty, vkladní knížky a všechna peněžní hotovost. Cenné předměty odevzdali Antonie Danielová (tři zlaté prsteny), Jan Lagron (jeden zlatý prsten), Rozálie Krupičková (náhrdelník se zlatým řetízkem a stříbrným řetízkem), Justýna Schneebergerová (stříbrný řetízek s přívěskem) a Aloisie Růžičková (pár zlatých náušnic, dva stříbrné prsteny a stříbrný náramek). Na odebraných vkladních knížkách bylo uloženo dohromady

¹⁹ Viz pozn. 17.

²⁰ Moravský zemský archiv Brno (MZA), Zemský úřad Brno (B 40), kart. 2396, tj. 20557/42.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

2187,30 K; nejvyšší vklady měli zapsány Emilie Danielová na vkladní knížce Občanské spořitelny v Malenovicích (1 008,80 K) a Karel Paffner na vkladní knížce Městské spořitelny ve Valašském Meziříčí (694,00 K). Podle depozitního deníku musilo odevzdat 154 vězňů celkem 72 138,30 K; o nejvyšší hotovost přišli Aloisie Murková (4 872 K), Kristýna Ištvanová (4 396,70 K), Růžena Malíková (3 604,80 K), Alois Murka (3 536,20 K), Jiří Daniel (3 370,50 K), Vincenc Daniel (3 326,20 K) atd.²¹

Po rekvizicích měl každý vězeň dostat slamník a podhlavník, prostěradlo se dvěma příkrývkami, čepici, letní a soukenný kabát s kalhotami, po dvou košilích a podvlékačkách, pár rukavic a onucí a po dvou párech botů. Předepsaná výstroj však v táborových skladech chyběla, takže pro více než tisíc vězňů bylo postupně vydáno jenom 150 slamníků s podhlavníky (14. 8.) a 328 příkrývek (21. 8.), dále 130 letních kalhot (14. 8.), 250 letních a 595 soukenných kabátů, 531 kalhot, 604 pláštů, 500 košil s podvlékačkami, 141 párů botů a 550 párů onucí (vše 21. 8.) a konečně 80 příkrývek (27. 8.) a 200 slamníků s podhlavníky, 492 příkrývek a 820 prostěradel (vše 18. 9. 1942).²²

Slamníky a podhlavníky plněné dřevitou vlnou byly staré a po krátkém užívání se zcela znehodnocovaly – byly promokřené močí a výkaly a brzy prohnílé. Vězňové je proto spalovali v kamnech, nebo se jich zbavovali jinak. Např. 18. 12. 1942 strážný přistihl Terezii Hauerovou, jak vynesla takový slamník na táborové hnojiště, kde si z něho odtrhla lepší části na onuce a zbytek chtěla zahrabat do hnoje.²³ Stejným způsobem se znečišťovaly také příkrývky a prostěradla, které se následným častým praním trhaly a rozpadávaly, až musily být nakonec z táborové evidence rovněž odepsány.

Táborové oděvy – vyřazené a černě obarvené vojenské mundúry – fasovali pouze muži. Z žen dostávaly kalhoty jenom ty, které pracovaly mimo tábor. Ostatní ženy a také děti nosily vlastní šaty a obuv, obojí však bylo velmi opotřebené a chatrné, při čemž dětem obvykle jakékoliv boty vůbec chyběly. V hlášeních o stoupající nemocnosti zaznívala stále naléhavěji varovná slova před příchodem zimy, která prý bývala v podhorské krajině tuhá a jejím následkům pro už tak dost špatnou zdravotní situaci se dalo čelit příslušnou výstrojí. Ta ovšem v ústředním skladišti chyběla, a proto byla nahrazována provizorními opatřeními (nákupy dřevěné pracovní obuvi, která se však při roztloukání šterku a dalších silničních pracích rychle ničila a musila být stále vyměňována; zhotovování chybějících kusů oděvů a prádla v táborových dílnách, kde se také šily pro děti bačkory z vyřazených hadrů nebo se opravovaly boty a oděvy, pokud ještě stály za správkou).

Nelze přitom pomínout skutečnost, že kusy táborové výstroje vězňové nepoškozovali a neničili jenom neustálým nošením a užíváním. O mnohé přicházeli

²¹ SÚA, GVNPP, D-1621/II-13/10-42 a D-1622/II-4/12-1942.

²² MZA, B 40, kart. 2398, sl. Landesbehörde, Abt. I/2.

²³ SÚA, delimitované písemnosti Zemského úřadu Brno (ZÚ), čj. 3077/43.

také ztrátami a v důsledku krádeží, které v přeplněném táboře a panujícím tam nepořádku nebyly žádnou zvláštností. Např. Marie Holomková, která přišla se svými čtyřmi dětmi do tábora 5. 8. 1942 a dostala při nejbližším přidělování pro sebe plášť a soukenné kalhoty a pro děti košile, žádný z těchto předmětů při kontrole 24. 12. neměla, poněvadž podle vlastní výpovědi vše ztratila. Protože se neměla do čeho obléci, byl jí vydán kabát a další kalhoty. Při kontrole o pět dní později, kdy byla opět bez obou kusů tohoto oblečení, uváděla, že ji někdo okradl.²⁴

Velitel psal o tomto konkrétním případě ve svém hlášení z toho důvodu, že prý bylo třeba připravit se na poměrně velké odpisy inventáře. Potvrdil to zanedlouho sestavený zvláštní seznam, podle něhož vězňové ztratili nebo rozkradli 9 plášťů, 15 letních a 9 soukenných kabátů, 15 letních a 8 soukenných kalhot, 25 čepic, 24 letních košil, 4 zimní a 24 letních podvlékaček, 8 párů šněrovacích a 12 párů dřevěných botů, 10 párů ovinovacích kamaší, 5 párů rukavic, 15 přikrývek a také jeden slavník.²⁵

Vězňové byli rozmístěni do tří dřevěných baráků, určených k hromadnému a diferencovanému ubytování pro muže, ženy a děti (k těmto základním stavbám byly v říjnu 1942 přistavěny jeden větší a jeden menší barák, v lednu 1943 další větší barák a v únoru a březnu jeden a půl baráku). Velké baráky měly dvě místnosti ke společnému užívání: jednu prostornou ke spaní, druhou úzkou a protáhlou k umývání. V noceznách, vytápěných kamny na palivové dříví a osvětlovaných petrolejovými lampami, stálo ve dvou podélných a jedné příčné řadě 100 pryčů. Umývárny byly vybaveny žlabem s tekoucí studenou vodou, kde se měli vězňové denně umývat a jednou za týden také holit.

K udržování pořádku na barácích a v noceznách jmenoval velitel vězeňské funkcionáře (Barackenältester, Zimmerältester). Tito prominenti nemusili pracovat a nadřazovali se nad své spoluvězně, od nichž vyžadovali naprostou a okamžitě vykonávanou poslušnost. To se obvykle spojovalo se šikanami a bitím. Funkce zastávali mj. Jaroslav Daniel a Marie Danielová, z nichž první o své újmě soudil jednotlivé přestupky a ukládal za ně fyzické tresty.

Stravování bylo v táboře společné. Vězňové dostávali denně tři jídla, která se připravovala v táborové kuchyni. Kuchařem tam byl smluvní zaměstnanec, ježmuž velitel přiděloval z řad vězňů 4 pomocníky a 5 pomocnic (z těch jsou např. známá Eliška Adamová a Josefa Ištvanová).

Podle výnosu ministerstva zemědělství a lesnictví z r. 1941 náležely na jednoho vězně následující týdenní dávky potravin: 2 800 g chleba, 280 g masa, 490 g mouky, 150 g jiných mlýnských výrobků nebo luštěnin, 150 g cukru, 130 g tuků, 84 g kávové náhražky a 0,6 litru mléka. Potraviny a další zboží denní spotřeby odebírala správa tábora od místních a okolních smluvních dodavatelů.²⁶

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ SÚA, GVNPP, D-1622/II-6/7-43.

²⁶ *Ibidem*, D-1622/II-4/12-42.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

Podle vyúčtování za srpen 1942 tento sortiment v celkové hodnotě 134 780,25 K kryli tito živnostníci, obchodníci a podnikatelé: pekaři A. Válek ze Sychotína, J. Smrček z Rozseče n. Kunštátem a J. Řehůrek z Olešnice, řezník J. Kosička z Černovic, obchodníci smíšeným zbožím R. Kotlánová z Hodonína, M. Juránek z Prosetína a V. Kokta z Rozseče n. Kunštátem, obchodník se zeleninou F. Jansa z Olešnice, velkoobchodník F. Novotný ze Skalice n. Svit., Rolnické mlékařské družstvo v Olešnici, majitelka zemědělského dvora v Louce E. Štefflová, mlynář F. Mikeš ze Skalice n. Svit. a lékárník PhMr. R. Ksetík z Olešnice. Účetní doklady z dalších měsíců uváděly mimo tyto firmy mezi dodavateli zboží také řezníky V. Schwarzera z Hodonína, F. Juránka z Prosetína, F. Vlkovského ze Štěpánova a B. Sedláře z Kunštátu, pekaře P. Michnu z Újezda, obchodníky smíšeným zbožím F. Jančíka z Prosetína, E. Jurnečku z Olešnice a F. Pavelku z Černovic, Hospodářské družstvo z Bystřice n. Pern. aj.

Část potravin získával tábor vlastní produkcí. Na pronajatých pozemcích se pěstovaly zemědělské plodiny a také píce pro dobytek, v táborových chlévech se chovala prasata a drobné hospodářské zvířectvo. Podzimní sklizeň r. 1943 např. poskytla 8 000 kg brambor a rovněž krmnou řepu: brambory byly rozvezeny do jiných táborů a řepa rozprodána místním zájemcům.

Podle měsíčních hlášení pohybovaly se stravovací náklady na vězně a den v rozmezí od 4,20 K do 6,15 K (r. 1942 v listopadu 4,20 K a v prosinci 4,40 K, r. 1943 v lednu 4,30 K, v únoru 4,20 K, v březnu 4,40 K, v dubnu 4,80 K, v květnu 5,00 K, v červnu a v červenci 5,20 K a v srpnu 6,15 K).²⁷ Na tomto vývoji jsou nápadné dva směry, které nedávají dobré vysvědčení ani hospodářské správě, ani zdravotní službě v tábore.

Sestupná tendence zaráží, neboť k ní došlo v měsících, kdy mezi vězni propukla a vrcholila epidemie břišního tyfu. Vzestupná tendence se naopak odehrávala od března 1943, kdy německá Kripo naléhala na okamžité deportování hodonínských vězňů. Do transportu však bylo možno zařadit jenom zdravé nebo alespoň zdravě vypadající osoby. Proto teprve v této závěrečné fázi táborové existence začali podvyživeným dětem vydávat kromě snídaně, oběda a večeře dva krajíce chleba s máslem jako druhou snídani a odpolední svačinu. Z obdobných důvodů byly pro 170 tělesně sešlých rekonvalescentů zrušeny tzv. trestanecké přiděly a nahrazeny dávkami podle potravinových lístků pro normální spotřebitele.

Oživení v nákupech potravin svádělo více než kdy předtím k rozkrádání, na které upozorňoval dopis smyšleného J. Kučery, adresovaný 8. 7. 1943 okresnímu úřadu v Boskovicích. Anonymní pisatel v něm uváděl, že měl příbuzné v Hodoníně a ze spolehlivých úst slyšel, jak si správní orgány a zvláště účetní v tábore přivlastňoval z vězeňských přidělů nedostatkové potraviny a používal jich pro vlastní spotřebu a k obchodování na černém trhu: „Nejsem snad proti

²⁷ *Ibidem*, Zigeunerlager Hodonin – Monatsbericht für die Zeit von 1. 10. 1942 bis 31. 8. 1943.

nikomu osobně zaujat, ale o hospodaření uvedeným způsobem jsem slyšel toho tolik a z tak spolehlivých míst, že o tom nepochybuji. I když jde o Cikány, ale pořádek má být. Co je jim úředně přikázáno, to mají dostat – a okrádání druhého a zneužívání služebního místa je u nás třeba trestat.“²⁸

Táborový personál kradl z důvodů vlastního přilepšování nebo obohacování, vězňové se dopouštěli krádeží z hladu a z pudu sebezáchovy. Kradli všude, kde k tomu byly příležitosti: v kuchyni a ve skladech, při dovážení potravin od dodavatelů do tábora, při rozdělování jídla atd.

Počátkem r. 1943 se ztratil při přepravě pošty potravinový balík, určený jednomu štábnímu strážmistřovi. V podezření se ocitla skupina vězňů, která poštu převážela do tábora. Protože se však pachatel nepřiznal, byly všem podezřelým sníženy dávky jídla. Potrestaní začali pátrat mezi sebou a jeden z nich usvědčil z krádeže balíku a z konzumace jeho obsahu Blažeje Dydyho, který byl za to 18. 1. 1943 vsazen do táborového vězení a musil rezignovat na funkci tzv. svobodníka.²⁹

Vězňové se téměř pravidelně dopouštěli krádeží jídla mezi sebou navzájem a často i uvnitř jednotlivých rodin. Táborový lékař na takové nelitostné scény vzpomínal slovy: „V táboře zuřil hlad, obzvláště děti velmi trpěly hladem, poněvadž dospělí, sami hladoví, i o to skrovné sousto děti okrádali.“³⁰

Práceschopní vězňové byli rozděleni do pracovních skupin mužů, žen a mladistvých. Do čela skupin jmenoval velitel kápa (Arbeitsgruppenältester), kteří odpovídali za výkon a disciplínu na přikázaných pracovištích. Neoficiálně používali hodností svobodníků, mezi nimiž se neblaze uplatňoval zmíněný Dydy, který se stal surovým jednáním skutečným postrachem celému okolí.

Drobnými pracemi se zaměstnávaly i děti, které se mimoto měly pod dohledem dozorkyně (Kinderaufseherin) učit chování a starší také základům čtení a psaní. Velitel dokonce uvažoval o zřízení jakési učebny pro tyto „školáky“ a to v místnosti, která se uvolnila po zrušení dosavadní a postavení nové administrativní budovy. Nadřízené orgány opatřily navrhovaný projekt rozhodným marginálním záparem: „Nein“.³¹

Pracovní skupiny pracovaly buď na vnějších pracovištích, nebo v bezprostřední blízkosti a také přímo uvnitř táborového areálu. Vnější pracoviště byla rozmístěna na stavbě nové silnice z Plzně do Moravské Ostravy. Na silničním úseku Štěpánov n. Svatkou – Hodonín – Rozseč n. Kunštátem se vězňové uplatňovali při lamačských, výkopových a tzv. režijních pracích.

Výlom kamene byl spojen s jeho nakládáním na vozíky úzkokolejné dráhy a dále s odvozem a vykládáním, s jeho roztloukáním na šterk a rovnáním do figur, podobně jako výkop zeminy s jejím nakládáním na kolečka a dále s jejím odvozem, vykládáním a zpracováním v násypech. Na lamačské práce v kamenolomech

28 *Ibidem*, D-1622/II-22/7-43.

29 MZA, MLS Brno, Lsp. 341/47 – svědecké výpovědi Š. Blahynky a J. Sokla.

30 SÚA, GVNPP, D-1622/II-16/3-43.

31 *Ibidem*, D-1622/II-8/3-43.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

byli nasazováni muži, na výkopové a silniční práce muži, ženy i mladiství. Při režijních pracích muži dobývali pařezy a spolu se ženami upravovali pláne pod násypy a polními drážkami, drnovali dna příkopů a kladli drenáže, mladiství výkopy odvodňovali nebo zbavovali sněhu, upravovali terén pod šterk ap.

Silniční práce měly sezónní charakter. Proto bylo na stavbě silnice odpracováno nejvíce hodin v pozdním létě a na začátku podzimu r. 1942 (v srpnu 72 412 hodin, v září 84 514 hodin a v říjnu 76 480 hodin). Brzký nástup nepříznivého počasí a stále se zhoršující zdravotní poměry vedly 18. 2. 1943 k úplnému zastavení všech prací na silnici a k jejich postupné obnově docházelo teprve od 16. 6. 1943.³²

Za vykonávanou práci vězňové nedostávali žádnou odměnu ani zvláštní přiděly jídla. Mzdu, která jim podle platných tarifů náležela, přejímal provozovatel tábora. Firma Protektorátní stavby silnic převáděla na účet brněnského zemského úřadu úhrnné mzdy vězňů za měsíce srpen až listopad 1942 ve výši 475 017,40 K a za měsíce prosinec 1942 až březen 1943 ve výši 123 800,58 K. V cikánském táboře v Letech dostávali pracující vězňové zvláštní dávky jídla podle potravinových lístků pro normální nebo těžce pracující spotřebitele. Opakované požadavky velitele hodonínského tábora o stejnou úpravu narážely na absolutně odmítavá stanoviska. Např. na žádost z 9. 12. 1942 inspektor neuniformované protektorátní policie na Moravě s velkým zpožděním odpověděl, že výkonnost „práce se štítících Cikánů“ nešlo srovnávat s ostatními dělníky, poněvadž pracovali jenom z donucení, a tím nekvalitně.³³

Vězňové, pracující na stavbě silnice, nepodléhali ani pojištění proti případným pracovním úrazům. Na dotaz v této věci odpověděla Úrazová pojišťovna dělnická, že je nebylo možno považovat za dělníky ve smyslu úrazového pojištění. Tento výklad se uplatnil v únoru 1943, kdy si jeden vězeň při práci zlomil předloktí.³⁴

V blízkosti táborového areálu muži těžili písek, uvnitř tábora pak spolu se ženami a mladistvými prováděli různé úklidové a údržbářské práce, nebo se zaměstnávali od listopadu 1942 stavbou nových obytných baráků, od března 1943 budováním vodovodu a od července 1943 kopáním sklepa k uskladňování potravinových zásob a také stavbou elektrického vedení. Několik desítek vězňů se uplatňovalo v táborových dílnách (zejména v krejčovně), v prádelně a dále v kuchyni pro vězně (čtyři pomocníci a pět pomocnic), na izolačním baráku (dvě ošetřovatelky) a v nemocničním baráku (Květa Ondrášová, která rovněž asistovala při porodech). Jednotlivci vypomáhali při obdělávání pronajatých pozemků (dvou polí a kusu louky), nebo při práci kolem dobytka (v táborovém chlévě byli ustájeni dva koně a chováno šest prasat).

³² SÚA, ZÚ, Arbeitsvermerk für die Monaten August, September, Oktober 1942.

³³ SÚA, GVNPP, D-1622/II-8/2-1943.

³⁴ *Ibidem*, D-1622/II-4/3-43 a MZA, B 40, kart. 2398, čj. 46068/41.

V letním období vězňové vstávali v 5.00 hod., v zimním v 6.00 hod. Během půl hodiny si musili umýt obličej a ruce a jednou za tři dny také nohy. Muži se dávali jedenkrát týdně holit. Po ranní očištění se pooblékali a upravili své pryčny. Snídaně se vydávala přednostně pracovním skupinám, aby se jim umožnily včasné nástupy do práce.

Pracovní doba trvala podle ročního období 8 až 10 hodin denně a byla přerušena výdejem oběda a polední přestávkou. Po návratu z pracovišť si vězňové musili očistit oděv a obuv a pak následovala večeře, která se vydávala zároveň s přidělem chleba na příští den. V osobním volnu vězňové nesměli hrát karty, uzavírat sázky ani se věnovat zábavám, které by byly hlučné nebo mohly vyvolávat hádky a rvačky. Kouření tabáku a požívání alkoholu bylo přísně zakázáno.

V 21.00 hod. v létě a ve 20.00 hod. v zimě musili všichni vězňové ulehnout na své pryčny, v kamnech se uhasil oheň, pozhášely se petrolejové lampy a v táboře nastal všeobecný klid a naprostá tma.

Přestupky táborového řádu musily být exemplárně trestány. Lehká provinění mohl velitel nebo jeho zástupce stíhat vyslovením důtky, odnětím poskytovaných výhod, určením na těžké nebo nepříjemné práce a vsazováním do táborové věznice. Za těžší trestné činy byl viník předáván kriminálnímu ředitelství v Brně, což se stávalo pokaždé, když vězeň uprchl a byl dopaden, nebo když jiným napomáhal k útěku. Z policejní vazby byli vězňové zařazováni do tzv. asociálních transportů, vypravovaných obvykle jednou za měsíc do koncentračního tábora v Auschwitz I.

Vězňové se vojensko-policejnímu režimu nedovedli přizpůsobit nebo se adaptovali jen velmi pomalu. Velitel musil ještě po půl roce ve svých hlášeních konstatovat, že každé napomínání a trestání Romů bylo stále bezvýsledné a že se s nimi musilo mnohdy zacházet jako s dětmi.³⁵

Všeobecná tělesná slabost, nakupení v zahmyzených barácích, nedostatečné a chatrné oblečení, hladové přiděly potravin, nezvyklá práce a trvalá psychická zátěž – to vše během internace zhoršovalo situaci vězňů a přibližovalo ji na okraj krize. Dny strádání tak kolidovaly se dny utrpení, o čemž poskytují konkrétní představu údaje o nemocnosti a úmrtnosti.

Jednotlivá onemocnění se hlásila při budičku, což se stávalo už od prvních dnů a s jejich postupným přibýváním stále častěji. Hlášení byla přijímána bezstarostně a nevšímavě. Určitý rozruch nastal teprve na přelomu září a října 1942, když táborový lékař objevil čtyři nemocné s příznaky břišního tyfu.

Při okamžitě nařízené a provedené prohlídce všech vězňů musilo být konstatováno, že 195 vězňů trpělo trachomem, 19 přijíjí, 14 otevřenou tuberkulózou a 3 kapavkou a že dále měly 3 děti plané neštovice, 5 černý kašel a 160 spalničky; mimo to lékař shledal 54 vězňů sešlých věkem, 25 těhotných žen, 18 invalidů a 9 slepců.³⁶ Teprve po těchto alarmujících zjištěních bylo rozhodnuto pro-

---

³⁵ SÚA, ZÚ, čj. 3077/43.

³⁶ *Ibidem*, čj. 39306/42.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

vést stavební rozšíření tábora a opatřit jeho vězňům, v první řadě dětem dosud chybějící šaty, prádlo a zejména boty.

Poněvadž nemocné břišním tyfem se podařilo hospitalizovat v brněnských nemocnicích a nakažlivé spalničky nepodléhaly ohlašovací povinnosti a jejich izolace prý nebyla nutná, soustředila se hlavní pozornost zdravotních orgánů na potírání trachomu. Umístění trachomistů na očních klinikách by podle inspektora neuniformované protektorátní policie na Moravě mělo za následek „eine bruchstäbliche Überfluchtung“ a nemocniční jejich léčení nepřipadalo v úvahu ani z rasově-politických důvodů. Místo toho mělo stačit odborné vyšetření očními specialisty, kteří však měli pouze indikovat léčbu, a ta by se pak prováděla ambulantně nebo na izolačním baráku pod dohledem táborového lékaře.³⁷

První z těchto vyšetření provedl 9. 12. 1942 MUDr. O. Potoček z oční kliniky zemské nemocnice v Brně, který se svým asistentem prohlédl kompletně 885 vězňů a zjistil, že 83 jich mělo trachom a 18 jiné oční choroby. Od 25 trachomistů nehrozilo nebezpečí nákazy, zbývajících 58 nemocných měl táborový lékař separovaně ošetřovat ve své ordinaci. Druhé vyšetření uskutečnil přesně za dva měsíce MUDr. F. Glowatzky z oční kliniky německé univerzity v Praze, který diagnostikoval pouze trachomisty. Určil přitom aktivní stadium pouze u 31, resp. u 33 nemocných, zatímco 46 nemocných mělo prý příznaky neinfekčního, nebo už zajištěného trachomu; první skupina těchto trachomistů byla pak umístěna na zvláštním oddělení izolačního baráku a léčena tam v průběhu dubna 1943.³⁸

Brzký příchod chladného a mrazivého počasí podporoval další růst nemocnosti, takže k izolaci pacientů přestávaly stačit malá ošetřovna a zabavené kočovné vozy. Stejně tak se zvyšoval i počet hospitalizovaných vězňů, až se zemská i dětská nemocnice v Brně začaly bránit dalším příjmům z Hodonína s poukazem na nedostatek lůžek na svých infekčních odděleních. Tato fakta vedla velitele k posílení zdravotní služby v táboře tím, že táborový lékař přijížděl ordinovat každý druhý den a v době jeho nepřítomnosti ho zastupoval četnický strážmistr, který byl ustanoven a používán jako zdravotník. Pro izolaci nemocných se zřídil zvláštní dřevěný barák, který byl postaven a dán do provozu v průběhu listopadu 1942.

Zanedlouho potom se v táboře znovu vyskytla tyfózní onemocnění. Infekci tam prý zavlekli rekonvalescenti, kteří se předtím léčili s břišním tyfem v brněnských nemocnicích a byli odtud po domnělém uzdravení vráceni zpět. Spoluvězňové, kteří se od nich nakazili, udržovali svá onemocnění poměrně dlouho v tajnosti, neboť měli strach z případné izolace a hospitalizace. Příznaky břišního tyfu zjistil táborový lékař 18. 12. 1942 u dvou vězeňkyň, které dal infekčním autem odvézt do brněnské zemské nemocnice. Po pěti dnech bylo se stejnou

³⁷ *Ibidem*, čj. 43508/42.

³⁸ SÚA, GVNPP, D-1622/II-6/1, 13/2, 8/4 a 29/4-1943.

diagnózou hospitalizováno v Brně dalších 7 a 4. 1. 1943 ještě dalších 14 hodonínských vězňů.³⁹

Situace nemohla zůstat před veřejností utajena, vyšla najevo a vyvolala paniku, která vedla ke dvěma zákrokům. Už 27. 1. 1943 se obrátil na zemské četnické velitelství jménem hodonínských občanů F. Kučera, který ve svém dopise vyjádřil strach z možného rozšíření nakažlivých chorob do sousedních obcí. Upozorňoval zvláště na epidemii břišního tyfu, kdy „onemocnění se ponechávají prostě svému osudu“ a četníci přitom opouštějí tábor, takže mohou nakazit nejenom vlastní rodiny během dovolených, ale i obyvatelstvo okolních obcí, do kterých docházeli při výkonu své služby a také mimoslužebně. Ještě dále šli starostové Hodonína, Černovic a Rozseče n. Kunštátem, kteří 15. 2. 1943 společně navštívili boskovický okresní úřad a žádali o ujištění, že jejich spoluobčané nemohli být ohroženi tím, když přicházeli do styku nejenom se správními a dozorčími orgány, ale i se samotnými vězni při zásobování potravinami, předávání pošty ap.⁴⁰

Dávno před tímto interpelováním svolal 7. 1. 1943 B. Edler von Janetschek, vedoucí nově zřízeného oddělení I/2 v úřadu inspektora neuniformované protektorátní policie na Moravě, přímo v táboře kontrolní poradu, na níž zástupcům všech odpovědných míst sdělil, že nemá porozumění „pro zvrhlou humanitu“ a nechce nečinně přihlížet tomu, jak jsou příslušníci méněcenné semitské rasy ošetřováni árijským lékařem a jak byli pohřbíváni na černovickém hřbitově a předáváni do veřejné nemocniční péče, to vše opět na úkor árijců. Proto se prý obrátil na gestapo se žádostí o přidělení židovského lékaře k poskytování zdravotní pomoci vězňům a dále nařídil vyhlásit přísnou karanténu, aby zůstala nůkaza omezena jenom na tábor; k tomu bylo třeba separovat nemocné na izolačním baráku a zastavit jejich odesílání do brněnských nemocnic, stejně jako pohřbívat zemřelé na zvláštním táborovém pohřebišti a neodvážet je k pohřbům na obecní hřbitov v Černovicích.⁴¹

Podnět ke zřízení táborového pohřebiště vyšel ze společné iniciativy obecního a farního úřadu v Černovicích, odkud starosta a zvláště farář se stále větší naléhavostí žádali buď o rozšíření místního hřbitova, nebo o otevření nouzového pohřebiště s odůvodněním, že úmrtnost v táboře stále stoupala a že na černovickém hřbitově se nedostávalo míst k dalšímu pohřbívání zemřelých. Poněvadž rozšíření tohoto hřbitova bránila okolní zástavba, uplatnilo se druhé z navrhovaných řešení.

Dne 13. 12. 1943 proběhlo komisionální jednání o celé této záležitosti. Cynicky se přitom počítalo s desetiletým pohřbívacím chodem, během něhož mohli všichni uvěznění postupně vymřít: „Für die vorausgesetzte Sterblichkeit kann man mit einer Fleche von 1 500 m², wenn man mit einem zähnjährigen Bestat-

³⁹ SÚA, ZÚ, čj. 51497/42.

⁴⁰ SÚA, GVNPP, sl. ZL Hodonin – Quarantäne.

⁴¹ *Ibidem*, D-1622-14/1-43.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

tungsturnus rechnet.“⁴² Po třech týdnech svolal brněnský zemský úřad poradu příslušných zástupců přímo na místě, kde bylo vybráno místo ke zřízení pohřebiště na lesní kultuře patřící kunštátskému velkostatku. Ihned potom byla dohodnuta a podepsána smlouva o pronájmu lesního pozemku, po jehož vykáčení a oplocení se na něm začalo pohřbívat.

Kromě táborového hřbitova byl uveden do provozu infekční barák, který vznikl vyklizením dětské ubikace. Takto uvolněný objekt byl spolu s kbelíkovým záchodem ohrazen od ostatního táborového areálu, aby se tak znemožnil jakýkoliv styk pacientů s ostatními vězni. Ošetřovatelskou službu tu vykonávaly dvě vězeňkyně (jednou z nich byla Marie Vašková), které nesměly barák opouštět a vztahovala se na ně nejprísnější ochranná opatření. Strava se sem podávala přes plot a stejným způsobem se vracely várnice, které se pak vymývaly v dezinfekčním roztoku. První pacienti přišli na infekční barák po vizitě 7. 1. 1943, kdy táborový lékař zjistil 12 nemocných a 6 podezřelých z onemocnění břišním tyfem. Postupně sem pak přibývali nejenom další nemocní, ale také pacienti, kteří byli ještě neuzdravení vráceni do tábora z brněnských nemocnic.⁴³

Bezprostředně po zřízení táborového hřbitova a otevření izolačního baráku přidělil Zentralamt für die Regelung der Judenfrage im Böhmen und Mähren do tábora židovského lékaře MUDr. Alfréda Mílka, který pak ošetřoval vězně od 20. 1. do 10. 7. 1943. Jeho nástupcem se stal židovský lékař ze zrušeného cikánského tábora v Letech MUDr. Michal Bohin, který tu vykonával zdravotní službu od 31. 7. 1943 až do rozpuštění tábora. Pro oba tyto lékaře, kteří pracovali pod dozorem táborového lékaře, platilo nařízení o omezeném styku s ostatním obyvatelstvem, a proto byli ubytováni odděleně od árijců v tzv. víkendových domcích.⁴⁴

Poněvadž epidemie břišního tyfu nepovolovala, mnoho vězňů mělo omrzlé nohy a trpělo dalšími četnými chorobami, z nichž svrab dosáhl vpravdě hromadných rozměrů, nařídil generální velitel neuniformované protektorátní policie vyhlásit 17. 2. 1943 nad táborem karanténu. Její přísná opatření byla po měsíčním trvání poněkud zmírněna. Především mohla být obnovena doprava na nedaleké okresní silnici, ve vzdálenosti 200 m od tábora však nesměl zastavit žádný dopravní prostředek a stejně tak zůstalo zakázáno používání silnice k odvozu odpadků a fekálií z tábora. Uniformovanému i civilnímu personálu bylo povoleno opouštět tábor, když ale některý zaměstnanec jakkoliv onemocněl, musil se podrobit dlouhodobému bakteriologickému vyšetřování.⁴⁵

Zdravotní situace v táboře zůstávala stále kritická. Na začátku května 1943 z celkového počtu 799 internovaných mužů, žen a dětí bylo zdravých pouze 5–10 % osob. Dospělí dosahovali sotva poloviny hmotnosti normálního zdravého člověka a děti na tom byly ještě hůř. Oslabené organismy byly náchylné

⁴² SÚA, ZÚ, čj. 46734/42.

⁴³ SÚA, GVNPP, D–1622/II–27/1 a 29/4–43.

⁴⁴ *Ibidem* a MZA, B 26, ič. 1319, čj. 1887/43.

⁴⁵ SÚA, GVNPP, D–1622/II–17/2 a 3/4–43.

k nejrůznějším chorobám, zvláště k zápalům plic a pohrudnice, ze kterých se postižení jen zvolna vzpamatovávali. Na izolačním baráku panovala nečistota a nemocniční barák měl tak nízkou kapacitu, že se tam na jedné pryčně tísnilo někdy až tři pacienti; v obou těchto zařízeních byl nedostatek vody k umývání i k pití. Podle odhadů ošetřujících lékařů trpěla pětina všech vězňů trachomem a stejný počet kurdějemi, více než polovina svrabem a téměř všichni nejrůznějšími průjmovými chorobami, takže zdravotnímu referentovi zemského úřadu v Brně při jeho kontrolní návštěvě bylo hlášeno, že „alle im Lager befindliche Zigeuner sind als bauchtyphusverdächtig zu bezeichnen“.⁴⁶

Celkově nepříznivý zdravotní stav zhoršovala i netečnost, která po ztrátě svobody zachvacovala stále širší kruh vězňů. Velitel na to upozorňoval poprvé už v prosinci 1942, kdy ve svém hlášení uváděl: „Der allgemeine Zustand der Zigeuner wirkt depressiv.“⁴⁷ O měsíc později si téměř stěžoval, že vězňové upadali do apatie a vše jim bylo lhostejné. Po transportech příbuzných do Auschwitz II-Birkenau přestali dostávat dopisy a potravinové balíčky a ztratili tak poslední spojení s vnějším světem, což spolu s těžkou přítomností a nejasnou budoucností jen dále zatěžovalo jejich psychiku.

Podle černovické matriky, která obsahuje záznamy o 194 úmrtích vězňů, byly nejčastějšími příčinami smrti zápal plic, tuberkulóza plic, břišní tyfus, sešlost věkem a dále střevní katar, spalničky, tuberkulóza kůže, černý kašel, tuberkulóza mozku a srdeční slabost a jednotlivě také záškrt, angína, schizofrenie, zánět jater, selhání činnosti ledvin, zánět pohrudnice, vrozená slabost a debilita. Ze 194 zemřelých přímo v táboře bylo pohřbeno 73 vězňů na místním hřbitově v Černovicích a 121 na táborovém pohřebišti.⁴⁸

První byla na tomto pohřebišti pochována 13. 1. 1943 tříletá Růžena Vrbová, poslední 25. 8. 1943 dvaasedmdesátiletá Marie Danielová. Mezi oběma těmito úmrtími záznamy defiluje v černovické matrice zemřelých žalostná řada jmen dalších vězňů všech věkových kategorií, kteří zabalení jen v černém zatemňovacím papíře byli ukládáni do hromadných hrobů pod dozorem službu konajícího četnického strážmistra a jeho ostře nabitě karabiny. Tento politováníhodný způsob pohřbívání navíc provázelo nejspíše handrkování mezi církevními a správními úřady. Černovický farář totiž poukazoval na to, že zemřelí byli pochováni nekatolicky a církev tak přicházela o částku, kterou by jinak za každého pohřbeného poukazovalo velitelství tábora farnímu úřadu v Černovicích.

Podle úmrtních protokolů, ve kterých jsou záznamy o 13 hodonínských vězňích zemřelých v zemské nebo v dětské nemocnici v Brně, byly nejčastějšími příčinami smrti tuberkulóza plic a břišní tyfus. Tito vězňové byli pochováni jako obecní chudí do šachtových hrobů na brněnském ústředním hřbitově. Tam byl pravděpodobně pohřben také vězeň, jehož smrt je obklopena záhadou. V táborové zprávě za březen 1943 jsou v pasáži o zemřelých uvedeny příčiny

⁴⁶ *Ibidem*, D-1622/II-11/2-43.

⁴⁷ *Ibidem*, D-1622/II-4/1-43 a ZÚ, čj. 3077/43.

⁴⁸ Kniha zemřelých Černovice – obec Hodonín, sv. 3, Obecní úřad Lysice.

STRASTI A ÚTRAPY V PROTEKTORÁTNÍCH
CIKÁNSKÝCH TÁBORECH

o jejich smrti a jedna z nich je vyznačena slovy: „verschiedene (Auschwitz)“. Poněvadž vězňové transportováni do osvětimských táborů byli vyjímáni z hodonínské evidence, jedná se tu nejspíš o blíže nespecifikované úmrtí vězně, který měl být deportován, zemřel však dříve, než byla zrušena jeho hodonínská prezentace.⁴⁹

Celkem tedy internaci v Hodoníně nepřežilo 207 mužů, žen a dětí. Jinak řečeno byl to každý sedmý vězeň z těch, pro něž se cikánský tábor změnil z místa utrpení v místo smrti.

***

Cikánské tábory v Letech a v Hodoníně byly v provozu od srpna 1942, přičemž letský tábor sloužil k internaci Romů z Čech do května 1943 a v hodonínském táboře byli věznění Romové z Moravy do srpna 1943. Oba protektorátní cikánské tábory měly být pro 2 700 mužů, žen a dětí přestupními stanicemi na jejich cestě do cikánského tábora v Auschwitz–Birkenau, pětina z nich se však staly stanicemi konečnými. Takto tragicky jsou bilancovány strasti a útrapy, které se v krátké době několika měsíců nakupily v cikánském táboře v Letech a v Hodoníně.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Zigeunerlager in Lety und Hodonín waren seit August 1942 in Betrieb, wobei das Lager in Lety bis zum Mai 1943 zur Internierung von Romas aus Böhmen diente und im Lager von Hodonín bis zum August 1943 Romas aus Mähren gegangengehalten wurden. Beide Lager sollten für 2 700 Männer, Frauen und Kinder Umsteigstationen auf ihrem schicksalhaften Weg in das Zigeunerlager in Auschwitz–Birkenau sein, für ein Fünftel von ihnen sollten sie jedoch zu Endstationen werden. So tragisch wurden die Leiden und Plagen bilanziert, die sich in der kurzen Zeit von einigen Monaten hinter den Stacheldrahten der Zigeunerlager im Protektorat angehäuft haben.

Übersetzt von Eva Uhrová

Romane tabora andro Lety the Hodonín sas phundrade andro augustos 1942. Letende dži andro majos 1943 sas phandle o čehike Roma, Hodonínoste dži augustos 1943 sas phandle o moravska Roma. So duj tabora majinenas te ovel pre 2 700 murša, džuvlija thaj čhavora čak angluno drom pre lengero loko meriben Aušvicate. Avka phares thaj ratva – les ehin duma pal kadava charne čhona so pes achiľas andro protektoratne tabori pal lengere mulane fali.

Andre romaňi čhib prethodľa Jan Horváth

⁴⁹ Archiv města Brna, Rukopisy č. 8231, Úmrtní protokoly 1943.

